

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵינוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ושבעה, חוברת שנייה, שלישית ורביעית
אלול התשע"ה

ירושלים התשע"ה

תוכן העניינים

	מאמרים
151	אילן אלדר משה פלורנטיין
	הצעה חדשה לחלוקה לתקופות של תולדות הלשון העברית
	העברית הקדם-טברנית וחוק ההברה הכבדה: גישה אחרת
	להסבר תנאי ההיחטפות וההתארכות של התנועות בשלב
161	הלשון הקדם-טברני
	פועלי האמירה "אמר" ו"בירך" בהקשרים ליטורגיים
177	בנימין קצוף
	בספרות חז"ל
193	חיים א' כהן
	זמן: לתולדות ניקודה של מילה אחת
	על הרחבת הוראת מילים ארמיות בתרגום אונקלוס
201	יהושע בלאו
	המתרגמות מילים מקראיות הומונימיות או פוליסמיות
	מימי הביניים אל העת העתיקה: עדות "כתאב אלאחאוי"
207	אהרן ממן
	לרב האי גאון על לשונות והוראות קדומות
	הערות על תפיסות מורפולוגיות בחיבורי המדקדקים
215	ג'פרי כאן
	הקראים
	הומונימיה ופוליסמיה במילונאות העברית בימי הביניים:
	בין "ספר השרשים" לרד"ק ובין "כתאב אלאצול" ליונה
223	משה קהן
	אבן ג'נאח
	סוכה, מספד וחבלו של משיח: פתרון סימן זיכרון ארמי
241	נורית רייך
	במסורה לעמוס ט 11
	התנהגות בלתי צפויה של משפטי פוקוס בעברית
251	רבקה הלוי
	המדוברת בת ימינו
	פנינה טרומר,
	אבי גבורה
279	ורמה מנור
	"בא" ו"הביא" בעברית בת ימינו
297	רונית גדיש
	על התחרות בין השורש למשקל בעברית החדשה
	כתובות ותעודות
311	חגי משגב
	רשימת צומות מבית הכנסת ברחוב
	זאב בן-חיים כסולל הדרך להוראת הלשון העברית
319	משה בראשור
	ולמחקרה באוניברסיטאות בארץ ובאקדמיה ללשון העברית

	מן העבודה במילון ההיסטורי	
327	האם החיבור הדקדוקי הקראי "מאור עין" עברי במקורו או תרגום מן הערבית?	אמיר געש
	הערות ותגובות	
339	ראָשָׁה – מקבילה ארמית	מרדכי מישור
	ביקורות	
341	אוצר המילים המקראי שמתחת לפני השטח	מרדכי מישור
345	לקסיקון לעברית המקראית המאוחרת	נועם מזרחי
357	מחקרי לשון ומינוח בספרות התלמודית	ברכיהו ליפשיץ
383	מטע נאה: קובץ מאמרים לכבוד אילן אלדר	אורי מור
395	ספר דקדוק חדש לארמית השומרונית	שמואל פסברג
403	הכרה במסורת לשונית והוקרה בצדה	דורון מודן
407	ביקורת על "ביקורת המילים"	משה פלורנטין
		אליצור א'
413	תהליכי התפתחות בנורמה ובשימוש של העברית החדשה	בר-אשר סיגל
419	יסודות תורת המשמעות: סמנטיקה ופרגמטיקה	ורד סיידון
437	"תחיית ישראל ולשונו על אדמת האבות!"	מאיה פרוכטמן
445	לשונות היהודים או השפות שבפי היהודים?	סיריל אסלנוב
455	ספרים שנתקבלו במערכת	

כ ת ו ב ו ת ו ת ע ו ד ו ת

חגי משגב

רשימת צומות מבית הכנסת ברחוב

בית הכנסת המכונה "בית הכנסת של רחוב" נחפר בסוף שנות השבעים באדמות קיבוץ עין הנצי"ב שבעמק בית שאן בידי פאני ויטו, שניהלה את החפירה מטעם רשות העתיקות.¹ שמו של בית הכנסת נקרא כך על שם תל רחוב הסמוך, אולם שמו האמתי של האתר לא נודע. ככל הנראה הוא לא שכן בתוך יישוב, אלא שימש כמין בית כנסת אזורי לכמה מיישובי העמק בתקופה הביזנטית. במהלך החפירה נחשפו, מלבד שרידי המבנה עצמו, גם רצפת פסיפס ובה כתובת הלכתית, הכתובת הגדולה ביותר על פסיפס שנמצאה בארץ,² וכן כשמונה כתובות שהיו כתובות על טיח אומנות בית הכנסת וקירותיו.³

אחת הכתובות המעניינות ביותר והחשובות ביותר למחקר מדעי היהדות היא רשימת הצומות שלפנינו. רשימה זו, כחברותיה, נכתבה בצבע על הטיח באחת מאומנות בית הכנסת, והיא מכילה שרידי רשימה של ימי צום קבועים בכל השנה. זה נוסח הכתובת:⁴

1. [...אלין] צומ[י]ה דכו[ו]לה[ה] שתה[...]
2. ניסן כז בה
3. א[י]ר[ן] יח בה כב בה
4. ס[י]ו[ן] כז בה
5. תמו[ו]ז יז בה כז בה
6. א[ב] [א?] בה ט בה

* הכתובת פורסמה לראשונה בתוך H. Misgav, "The List of Fast Days from the Synagogue of Rehov", *Israel Museum Studies in Archaeology* 7 (2015), pp. 14–23.

1. ויטו, 1980.
2. זוסמן, 1977.
3. הפרסום הרשמי של הכתובות מבית הכנסת ברחוב יראה אור בקרוב בספר שאני שוקד על כתיבתו עם פאני ויטו בהוצאת רשות העתיקות ומוזאון ישראל.
4. בתעתיק זה סוגריים מרובעים מציינים השלמה של טקסט חסר, נקודה מעל האות מציינת שחזור של אות פגומה, וסימן שאלה מצייין שחזור מסופק.

		ה	ה	7. אלול
	ה	בה	[ג?] בה	8. תשרי
	ה	בה	[בה]	9. מ[רחשון]
	ה	בה	[בה]	10. [כסלו]

הרשימה כתובה בצבע אדום וערוכה בעמודות, כטבלה – תאריך מעל תאריך, מילה מעל מילה. כן שורטטו שורות של ממש וחילקו בפועל את הרשימה למשבצות, מילה או מספר (באותיות) במשבצת. לעתים השרטוט אינו מדויק והמילים רשומות על הקו. נראה כי הקווים שורטטו לאחר כתיבת הכתובת. עשר שורות נשתמרו, שורת כותרת ועוד תשע שורות, שורה לכל חודש. בשורות אלו זוהו חמש עמודות, הווה אומר כי חסרות שלוש שורות נוספות לפחות להשלמת רשימת החודשים, ומסתבר שחסרה אף שורת סיום, עם נוסחת ברכה כלשהי, או אף שורות נוספות. על פי שרידי העיטור הגמלוני שנשמר מעל לשורת הכותרת נראה כי רוחב הרשימה לא היה גדול הרבה יותר ממה שנשתמר. מכאן מסתבר שאין עמודה נוספת ברשימה, ואם כך אין ראייה ליותר משני ימי צום בחודש.

במקורות התלמודיים נזכרים ימי צום קבועים מעטים: יום הכיפורים, שמקורו בתורה, וארבעה אחרים, הרמוזים בדברי הנביא זכריה (ח 19) "צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי", הנהוגים בימינו בתאריכים י"ז בתמוז, ט' באב, ג' בתשרי ו' בטבת. מאלה יש תאריך מפורש במקרא רק לעשרה בטבת, על פי נבואתו של יחזקאל: "כתוב לך את שם היום את עצם היום הזה, סמך מלך בכל אל ירושלם בעצם היום הזה" (כד 2). על פי ירמיהו (מא 1–2) גדליה נרצח בחדש השביעי, והיום המדויק נתון לפרשנות. לכאורה הרצח בוצע בראש השנה, ויום ג' בתשרי נקבע בשל האיסור לצום ביום זה. שאר התאריכים נקבעו בתקופה מאוחרת יותר (משנה, תענית ג, ד), לאחר חילוקי דעות בדבר התאריך המדויק (בבלי, תענית כח ע"ב – כט ע"א; ירושלמי, תענית ד, ה [סז ע"ב]).

תענית אסתר, הנהוגה בימינו יום לפני פורים, אינה נזכרת בתלמוד, ולא עוד אלא שבמגילת תענית יום זה הוא יום ניקנור – יום שמחה ולא יום תענית. ראשוני חכמי ימי הביניים מצאו סימוכין לצום זה במשפט קצר בתלמוד: "זמן קהילה לכל הוא" (בבלי, מגילה ב ע"ב), אולם כאמור אין לזה ראייה. בזמן התלמוד, או על כל פנים בימי הגאונים, נהגו במקומות אחדים שלושה ימי צום בסוף חודש אדר כזכר לצום אסתר לפני היכנסה אל המלך (מסכת סופרים כא א–ג), שעל פי חשבונם של חז"ל היה בחודש ניסן ואף בחג הפסח עצמו, שבו לא ניתן לצום. עם זאת ברוב קהילות ישראל נתקבל יום זה כיום צום, ואמנם הלכותיו קלות משל שאר הימים שנזכרו. מלבד תשעה באב – שגזרו חכמים שהוא חמור כיום הכיפורים, ועל כן רוב הלכותיהם דומות – שאר הצומות נתפסו תמיד כקלים יותר וניתנים לביטול בנסיבות היסטוריות מסוימות ואף בנסיבות אישיות (כגון בריאות). צומות קבועים נוספים אינם נזכרים.

ואולם כבר בימי הגאונים נודע על מספר רב של צומות קבועים נוספים. בשאלות שונות שהופנו לגאוני ככל נזכרים ימי צום רבים – בין 24 ל-36. לא תמיד דעת הגאון המשיב נוחה מכך, אולם הדברים נותרו בעינם.⁵ מקורות רבים מימי הגאונים והלאה, ובהם כתבי יד מאשכנז, ספרד ואיטליה, מוסרים רשימות צומות בנוסחים שונים, מקצתם בעברית ומקצתם בארמית. כמה כתבי יד מוסרים את רשימת הצומות בצד נימוקיהם עם הנחיות כלליות ודברים שבשבח התפילה, מהם פיוטים ותפילות שנתייסדו על סדר הצומות, בדומה לפיוטים רבים אחרים שיסודם ברשימות בנושאים שונים. מקצת המקורות מביאים את רשימת הצומות כחלק מחיבור הלכתי או מסידור תפילות. הקרבה בין הרשימות רבה, וכן השוני הנקודתי ביניהן. בכלן מדובר ביום צום אחד או יותר לחודש, לרוב נימוקו באירוע מימי המקרא ולעתים קרובות גם באירוע מימי התלמוד. במקרים רבים מדובר ביום פטירתו של מנהיג או חכם, ויש ימי זיכרון לאירועים טראומתיים דוגמת פילגש בגבעה (שופ' יט–כא). צום אחד כנראה חורג מכלל אלה, והוא הצום לזכר רעש שביעי, שהדעות חלוקות עד היום הזה בדבר זמנו ומשמעות הביטוי "רעש שביעי". בעוד חוקרים רבים מייחסים אותו לרעידת אדמה שאירעה בשנת שמיטה ומתארכים אותה ל-748 או 749 לסה"נ,⁶ שולמית אליצור רואה בו רעש אחר, שנקרא שביעי מסיבות אסכטולוגיות, דהיינו אותו רעש שביעי לאחר שישה רעשים אחרים המבשר את ימות המשיח.⁷ מכל מקום מדובר באירוע טראומתי שלא מימי המקרא או מימי חז"ל.

הקדום שבמקורות האלה הוא פיוט מאת הקלירי, שזמנו אמנם אינו ידוע במדויק, אולם כיום מקובל לתארכו לשלהי התקופה הביזנטית. כתובות בית הכנסת ברחוב הן בנות התקופה הזאת, ונראה שהן קדומות במקצת לקלירי. על פי ניתוח הממצא נראה שכתובות הטיח זמנן עוד במאה החמישית, כמה דורות קודם לקלירי. אם אכן כך הוא, הרי זו רשימת הצומות הקדומה ביותר שבידינו.

הרשימות רבות ההשפעה ביותר הן רשימות בבליית, והידועה שבכולן היא רשימתו של "בעל הלכות גדולות" – ר' שמעון קיארא, בן המאה השמינית, בתוך חיבורו ההלכתי. רשימה זו זכתה לתפוצה רבה, ולעתים נספחה בנוסח כלשהו למגילת תענית (המונה ימים טובים דווקא) וזכתה לכינוי "תענית בתרא". בסופו של דבר נקבעה הרשימה בשולחן ערוך (אורח חיים תק"פ), אמנם בניסוח בלתי מחייב, והטרידה את מנוחתם של פוסקי ההלכה מכיוון שחלק מהתאריכים שבה הם ימים שעל פי ההלכה המקובלת אין לצום בהם, דוגמת ראש חודש ניסן (מות נדב ואביהוא) ועוד. על פי אליצור יש שלושה ענפים מרכזיים למסורת הצומות: הארץ-ישראלי והבבלי,

5. לוי, תרצ"ג, עמ' 17; אליצור, תשס"ז, עמ' 115.

6. צפריד ופרסטר, 1992, עמ' 231.

7. אליצור, תשס"ד, עמ' 4–7.

הידועים זה מכבר, וכן ענף איטלקי, השונה במקצת משני קודמיו.⁸ כתבי היד בנושא זה מגיעים עד לסוף ימי הביניים.

הרשימה הנדונה כאן היא כאמור הקדומה שבכולן, והיא העדות לכך שמדובר ברשימה ראלית של צומות שנהגו בפועל בבתי כנסת בארץ ישראל דורות לפני שהנציח אותן הקלירי בפיוט. מעשיותה של רשימה זו ניכרת דווקא בכך שאין בה נימוקים. בכך ניטל ממנה העוקץ ההיסטורי הלאומי, ומודגש בה העניין המעשי. חשוב לציין שזהו הרושם המתקבל מכל כתובות בית הכנסת הזה, כמו רשימת הירקות המותרים, הברכות לקהל ועוד. כל אלה הן רשימות של ענייני הלכה מעשיים בחיי היום-יום בבית הכנסת ובקהילה.

המעשיות של הרשימה ניכרת גם בזה שיש בה יותר מיום צום אחד בחודש, בעוד רשימות מאוחרות יותר, של צום אחד בחודש (מלבד חריגות אחדות), נראות סכמטיות יותר. כאמור, בתשובות הגאונים נזכרות רשימות של עשרים וארבעה עד שלושים ושישה צומות, כלומר שניים או שלושה צומות בכל חודש. גם מספר זה – כפולות שונות של 12 – נראה סכמטי. רשימות אחרות – דוגמת זו של בעל הלכות גדולות – אין בהן עקיבות, וכך גם ברשימה הנדונה כאן: יש חודשים שבהם צום אחד ויש חודשים שבהם שני צומות.

לכד משורת הכותרת, כל שורה נחתמת במילה הארמית "בה" (בה, כלומר בו), ולרוב מופיעה מילה זו פעמיים לציון התאריך בחודש כדי לחסוך את החזרה על שם החודש. ברשימה זו זהו צורך טכני, אך ראוי לציין להקבלה לפיוט "קידוש ירחים דר' פינחס", שמקורו במאה השמינית בארץ ישראל. הבתים בו מוקדשים לכל חודש ואירועיו, וכל שורה מסתיימת בחריזה "בו". בסופו של דבר מדובר בתופעה דומה כיוון שזהו המונח המקובל ביותר לציון תאריך בחודש ששמו נזכר קודם לכן, וכבר במקרא (אס' ג' 12).

התאריך בחודש מצוין באות שמעליה מתוח קו. דרך מקובלת היא לציין תאריך באותיות על פי ערכן המספרי, וכך הוא במצבות רבות מצוער. במצבות אחרות מקיפים את כל האות או האותיות במסגרת.

[...אלין|צומין|דכ|ול|ה] שתה

זו שורת הכותרת (=אלה הצומות של כל השנה). לא נשתמר פה הסבר המצביע על מקורות המנהג, אולם ברשימות המאוחרות יש בכותרת דברי הפלגה בחשיבות הרשימה עד כדי קביעה שאלה הם "צומות מן התורה" (כך בנוסח המכונה "תענית בתרא"). אין ספק שביטוי זה אינו מכוון למובנו המילולי, שהרי רוב האירועים זמנם מאוחר בהרבה לתורה. מסתבר שהכוונה היא להפליג בחובה הכללית של צום על צרות ואסונות, שלדעת כותביה היא מן התורה. שורת כותרת דומה לזו נשתמרה

במסורת איטליה: "עשרים ושתים צומות בשנים עשר חדשי שנה"⁹. אפשר שגם בכתובת הנדונה היה מספר בתחילת הרשימה. מכיוון שבחודש סיוון יש רק תאריך אחד, ואולי גם בחודש אלול, ובשאר החודשים שהשתמרו נראה שיש שני תאריכים, ייתכן שגם ברשימה שלפנינו היו עשרים ושניים תאריכים.

כ"ז בניסן

בכמה מקורות נזכרים יום כ"ז בניסן או כ"ח בו כיום צום שהוא יום פטירתו של יהושע בן נון, על פי המסורת הבבלית המתועדת אצל בעל הלכות גדולות. אפשר שבחלק מכתבי היד שבהם נקרא התאריך כ"ו הכוונה היא לכ"ז, בשל הכתיבה הדומה. אליצור¹⁰ מציינת לכתב יד איטלקי אחד שבו נכתב "בעשרים ושבעה", במילים. בשורה של ניסן ברשימה הנדונה זהו התאריך השני. העמודות הקודמות לא השתמרו, ואין לדעת מה נכתב שם. מסורות ארץ ישראל מציינות את פטירת מרים ובני אהרון בניסן – א' בניסן, ו' בניסן או י' בניסן.¹¹

י"ח באייר

במסורות ארץ ישראל זהו יום פטירת יהושע בן נון. בפיוט הארץ-ישראלי שפרסם פליישר יום זה הוא גם זכר לרעש שאירע בו, ומן הסתם זהו נימוק אותנטי יותר – סוף סוף אירועים מקראיים זכרם לא נשמר, והם בדרך כלל רק תוצאת חשבונות מאוחרים, בעוד רעשי אדמה מותירים רושם על בני הדור.¹² אפשר שהרעש הוא פשר צום זה, ויום פטירת יהושע הוא אכן בניסן. אין בידינו מסורות המחזיקות בשני תאריכים אלה – כ"ז בניסן וי"ח באייר – בו בזמן. אמנם ברשימתנו אין נימוקים, ולכן כל מסקנה תהיה מסיוגת. אולם אפשר שהנימוקים לרשימה נוספו בתקופה מאוחרת יותר, ולא נשענו בהכרח על מסורות מוצקות, או שיצרו מסורת אחת אחידה מכמה מסורות מתחלפות.

כ"ב באייר

במסורות אחדות י' באייר הוא יום מותו של עלי הכהן. במסורות בבל כ"ח באייר הוא יום פטירתו של שמואל הנביא.¹³ כ"ב באייר אינו מוכר לנו משום מקור קדום.

כ"ז בסיוון

תאריך זה משותף לרוב הרשימות שבידינו מכמה סיבות: יש שראו בו את יום פטירתו של שמואל הנביא (לעומת אחרים שהעמידוהו בכ"ח באייר) או של עלי

9. אליצור, תשס"ז, עמ' 133.

10. שם.

11. מרגליות, תשל"ד, עמ' 141–142.

12. פליישר, תשמ"ד, עמ' 84, 93, 94.

13. אליצור, תשס"ז, עמ' 282–283.

הכוהן, ויש שציינו ביום זה אירועים מימי גזרות השמד – מותם של ר' חנינא בן תרדיון, רשב"ג ואחרים. ברשימות אחדות מופיע התאריך כ"ו בסיוון ולפעמים גם כ"ח וכ"ט בו. כרגיל במקרים אלו יש גם חילופי גרסאות באותה רשימה, וציון כ"ז ברשימה שלפנינו עשוי להבהיר סתומות ברשימות המאוחרות ובחילופי נוסחיהן.

י"ז בתמוז

מכיוון שזהו אחד מארבעת הצומות המצוינים בדברי חז"ל, הוא מופיע בכל הרשימות שבידינו. במקרים רבים לא טורחים בעלי הרשימות לציין את סיבותיו, בהנחה שהן ידועות לכול.

כ"ז בתמוז

תאריך זה אינו מופיע אף באחת מהרשימות הידועות לנו. במקור איטלקי אחד מופיע תאריך ז' בתמוז ומוסבר במותם של בני ישראל מידי הקיני, אירוע שלא תועד בשום מקום אחר אלא במסורות איטליה ובתאריכים אחרים.

[א'?] באב

ברשימה שלפנינו לא השתמר היום בחודש, אולם עצם הופעתו לפני ט' באב, ובהתחשב בכך שזהו תאריך מותו של אהרן הכהן המופיע בתורה עצמה (במ' לג 35), והוא יום צום על פי רוב הרשימות שבידינו, ההשלמה מסתברת. עם זאת יש לומר כי דווקא המקורות הארץ-ישראליים המובהקים, כפיוטי הקלירי או קידוש ירחים דר' פנחס, אינם מציינים תאריך זה. בשרידי הסידור הארץ-ישראלי שפרסם מרגליות התאריך מופיע.

ט' באב

גם תאריך זה אינו טעון הסבר, והוא יום הצום השני בדרגת חומרתו בכל עדות ישראל לאחר יום הכיפורים.

ה' באלול

בפיוטי ארץ ישראל, של הקלירי ושל ר' פנחס, זהו יום מותם של שני צדיקים, כנראה מהרוגי גזרות השמד, אולי ר' חנינא בן תרדיון או אחרים. בסידור הגניזה שפרסם מרגליות¹⁴ זהו יום מותם של המרגלים. ככמה מקורות אחרים זה יום ח' באלול, ולפי גרסאות אחרות – ז' באלול או תאריכים אחרים, רחוקים יותר.

[ג'] בתשרי

השחזור נעשה רק על פי המקום הריק ומכיוון שזהו אחד מארבעת הצומות המקובלים, כיום הירצחו של גדליה בן אחיקם.

14. מרגליות, תשל"ד, עמ' 141–142.

ה' בתשרי

זהו יום מאסרו של ר' עקיבא במסורות איטליה ובדברי בעל "הלכות גדולות" ו"תענית בתרא". במסורות ארץ ישראל צוין יום זה באלול. על פי הנראה אין ציוני ימים נוספים בחודש זה, ומכאן נראה שרושמי הרשימה לא ראו צורך לכלול בה את יום הכיפורים, בהיותו מן התורה ממש.

ה' במרחשוון

ההשלמה משוערת בלבד. השבר הנושא את התאריך "ה", הניכר כתאריך בשל הקו המתוח מעל האות, אינו מתחבר ישירות לשברים אחרים. ברשימות שבידינו הגיוני שמדובר בה' או ח' במרחשוון, כיום המתתם של בני צדקיהו במסורת איטליה ובשרידי הסיודר שפרסם מרגליות, לצד ז' במרחשוון בשאר הרשימות. ה' בחודש מופיע גם באדר כיום הריגתם של לולינוס ופפוס במסורת האיטלקית. מכיוון שברבים מפרטי הרשימה יש קרבה למסורת האיטלקית, שני התאריכים באים בחשבון.

יתר הרשימה אינה ניתנת לשחזור.

למרות קיטועה של הרשימה וחוסר הבהירות שבחלק מהשלמותיה ניתן לומר שהיא אינה זהה לחלוטין אף לאחת מהמסורות המוכרות המאוחרות יותר. לפחות שניים מתאריכיה – כ"ב באייר וכ"ז בתמוז – אינם מוכרים ממקורות אחרים. בניגוד למצופה ישנם תאריכים האופייניים למסורות ארץ ישראל ואינם מופיעים ברשימה זו, ומנגד – תאריכים הקיימים דווקא במסורות איטליה או בכל מצוינים בה, דוגמת כ"ז בניסן או ה' בתשרי, ואם נכון שחזורנו – גם א' באב. מתוך המקורות הארץ-ישראליים שבידינו ניכרת קרבה רבה יותר לכתב היד שפרסם מרגליות, שזמנו מאוחר לשני הפייטנים, הקלירי ור' פינחס.

עם זאת מצבה הלא-שלם של הרשימה אינו מאפשר להצביע על קרבתה למסורת אחת יותר מלמסורות האחרות. בשלב זה עלינו להסתפק בקביעה שמדובר במקור הקדום ביותר למנהג הצומות שיש בידינו עד עתה, וחלק ממסורותיו אבדו במהלך הדורות.

קיצורים

אליצור, תשס"ד = ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד
אליצור, תשס"ז = למה צמנו? מגילת תענית בתרא ורשימות צומות הקרובות לה,
ירושלים תשס"ז

E. Vitto, "The Synagogue of Rehov", *Israel Exploration Journal* = 1980, pp. 214–217 (1980), 30

J. Sussmann, "The Inscription in the Synagogue at Rehob", = 1977, *Ancient Synagogues Revealed*, ed. L. I. Levine, Jerusalem 1977, pp.

לוין, תרצ"ג = ב"מ לוין, אוצר הגאונים: תשובות גאוני בבל ופירושיהם על פי סדר
 התלמוד, ה: תענית, חיפה תרצ"ג
 מרגליות, תשל"ד = מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראליות מן הגניזה, ירושלים תשל"ד
 פליישר, תשמ"ד = ע' פליישר, "הדותה-הדותהו-חדותא - פולמוס ושברו", תרביץ
 נג (תשמ"ד), עמ' 71-96

Y. Tsafir and G. Foerster, "The Dating of the 'Earthquake = 1992 of the Sabbatical Year' of 749 C. E. in Palestine", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 55 (1992), pp. 231-235